

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

# **Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії**

**Збірник наукових праць  
Рівненського державного гуманітарного університету**

**Випуск 29**

Рівне – 2017

**УДК 94(477) + 94 (100)**

**А 43**

**ББК 63.3 (4Укр)**

**Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії:** Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного ун-ту. – Вип. 29. – Рівне : РДГУ, 2017. – 305 с.

## **РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ**

### **Головний редактор:**

**Постоловський Руслан** – кандидат історичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м.Рівне)

### **Заступник головного редактора:**

**Шелюк Людмила** – кандидат історичних наук, професор (м.Рівне)

### **Відповідальний редактор:**

**Шеретюк Валерій** – кандидат історичних наук, доцент (м.Рівне)

### **Редакційна рада:**

**Давидюк Руслана** – доктор історичних наук, професор (м.Рівне)

**Жарна Криштоф** – доктор хабілітований в галузі історії, професор (м.Жешув, Республіка Польща)

**Киридон Алла** – доктор історичних наук, професор (м.Київ)

**Троян Сергій** – доктор історичних наук, професор (м.Київ)

**Фісанов Володимир** – доктор історичних наук, професор (м.Чернівці)

**Шугаєва Людмила** – доктор філософських наук, професор (м.Рівне)

### **Члени редколегії:**

**Галуха Любов** – кандидат історичних наук, доцент (м.Рівне)

**Жилюк Сергій** – доктор історичних наук, професор (м.Остріг)

**Майзнер Роберт** – доктор хабілітований в галузі історії, професор (м.Ченстохова, Республіка Польща)

**Соммер Ханна** – доктор гуманітарних наук в галузі соціології, професор (м.Жешув, Республіка Польща)

**Степанков Валерій** – доктор історичних наук, професор (м.Кам'янець-Подільський)

**Стоколос Надія** – доктор історичних наук, професор (м.Рівне)

**Чухліб Тарас** – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник (м.Київ)

**Швецова-Водка Галина** – доктор історичних наук, професор (м.Рівне)

**Шеретюк Руслана** – доктор історичних наук, професор (м.Рівне)

*Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету, протокол № 10 від 30 листопада 2017 р.*

**ISSN 2519-1942**

*Згідно постанови президії ВАК України часопис «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (постанова від 17 червня 2016 р.)*

**Свідоцтво про державну реєстрацію:  
Серія КВ № 15857-4329Р від 12 жовтня 2009 р.**

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. Пластова, 31,  
історико-соціологічний факультет РДГУ,  
isf\_rdgu@ukr.net  
<http://isf.rv.ua/>

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2017

кінця балансувати між армією і більшовиками були, на думку Л. Троцького, вирішальною тактичною помилкою, ознакою політичної неохайності і дилетантизму.

Таким чином, суть бонапартистського проекту в тому, що він дозволяє поєднати демократичну легітимність (у вигляді загального виборчого права) та можливість для виконавчої влади активно втручатися в процес модернізації суспільства. В умовах розколотого суспільства даний тип політичного режиму часто стає системною реакцією на процес соціального розпаду. Звернення до бонапартистської моделі є постійним. Але її інтерпретації, акцентування тієї чи іншої її складової виявляється різним і навіть діаметрально протилежним. Це, в свою чергу, сприяє кращому розумінню саме російської соціально-політичної ситуації на тому чи іншому етапі розвитку. В епоху декабризму, коли в центрі уваги опинилася ідея невідкладних і кардинальних змін всієї системи держави, на перший план виступає ідея провіденціальної особистості, яка має народну підтримку і володіє владою для здійснення цих революційних змін. У зв'язку з цим можна розглядати звернення П. Пестеля та інших учасників декабристського руху в до образу Наполеона I як сильної особистості яка володіє незаперечною владою (підтримка армії), здатної до владних змін в країні. Тут актуальна ідея народної згуртованості в рамках унітарної держави і централізованої влади.

В епоху реформ 1860-х років і далі до періоду діяльності П. Столипіна виділяється ідея консолідації суспільства, перш за все селянського, навколо сильної влади, орієнтованої на радикальні реформи. Для аграрного бонапартизму П. Столипіна характерні програма стабілізації та консенсусу (який не відбувся) і, крім того, сильна особистість самого П. Столипіна, який виступає на основі демократичної легітимації (Думи).

Бонапартизм як альтернатива революційному розпаду суспільства стає актуальним в передреволюційну епоху і з цього боку значимий як для сил, що протистоять революції (П. Мілюков, П. Струве, Ф. Кокошкін), так і навпаки для зацікавлених в розколі консенсусу і бачать в бонапартистській моделі головну перешкоду реалізації своїх планів (ленінізм).

#### Джерела та література

1. Биков О. Бонапартизм як тип політичного режиму (теоретичний аспект) / О. Биков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2016. – С. 128–130.
2. Биков О. Суть бонапартистського проекту в інтерпретаціях сучасників Наполеона III / О. Биков // Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих». – Рівне, 2017. – С. 257–258.
3. Гюго В. Наполеон Малый / В. Гюго Собрание починений. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1953. – Т. 5. – 244 с.
4. Ленин В. И. Об оценке текущего момента // Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-е изд. – Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1969. – Т. 17. – С. 273–274.
5. Леонтович В.В. История либерализма в России / В. В. Леонтович. – Москва, 1995. – С. 425–435.
6. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори / Переклад з другого рос. видання. – Київ: Держполітвидав УРСР, 1956. – Т.8. – 706 с.
7. Медушевский А.Н. Русский бонапартизм как предмет сравнительного изучения // Труды Института российской истории. Вып. 5 / Российская академия наук, Институт российской истории; отв. ред. А.Н.Сахаров. Москва., 2005. – С. 118–181.
8. Новгородцев П.И. Об общественном идеале / П.И. Новгородцев. – Москва, 1991. – С. 572–573.
9. Плеханов Г.В. Централизм или бонапартизм? / Г.В. Плеханов // Возвращение публицистики, 1900-1917. – Москва, 1991. – С. 43.
10. Троцкий Л. История русской революции / Л. Троцкий. – Москва, 1997. – Т. 1. – С. 145.

УДК 94:32(410.1)+(44)+(430)

Наталія Плюта, Людмила Валюх

#### АНГЛО-ФРАНКО-НІМЕЦЬКЕ КОЛОНІАЛЬНЕ ПРОТИСТОЯННЯ В АФРИЦІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ СТ.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНИМИ ДОСЛІДНИКАМИ

*У статті проаналізовано особливості вивчення основних проблем англійського, французького та німецького колоніалізму кінця ХІХ ст. у зарубіжній історіографії ХІХ-ХХ ст. Істориками були порушені проблеми, пов'язані з різними аспектами колоніальної експансії цих держав в Африці наприкінці ХІХ ст.*

Вивчення впливу і взаємозалежності позицій уряду, депутатів парламенту та громадськості на формування колоніальної політики в умовах англо-франко-німецького суперництва за африканські території дає можливість прослідкувати еволюцію зовнішньополітичної стратегії країн у цьому регіоні, а також глибше зрозуміти розстановку сил на міжнародній арені наприкінці XIX ст.

**Ключові слова:** історіографія, колоніальна політика, Англія, Франція, Німеччина, політичні дискусії.

*The peculiarities of studying of the main problems of English, French and German colonialism of the end of XIX century in the foreign historiography of XIX-XX centuries are analyzed in the article. The historians raised problems connected with different aspects of colonial expansion of these states in Africa in the end of XIX century.*

*The aim of the study is the research of the process of English-French-German colonial opposition in Africa (the last third of XIX century); complex analysis of views of different political circles of English, French and German society concerning key problems of African continent colonization.*

*Methods and principals of the scientific research are defined by essence of the basic interdisciplinary approach. The research is realized in the context of methodology of post-colonial studies, which is directed to new reading of colonialism history through the prism of literature and social-political discourse, on the one side, and taking into account the influence of colonial societies on the metropolitan policy, on the other side. The key investigation methods are: diachronic method or periodization (it allowed to examine formation of English, French and German colonial policy with extraction of its evolution periods); comparative-historical (it allowed to compare peculiarities of raising and content of colonial issue on different formation stages of corresponding policy); content analysis (it helped it deep scientific study of wide range of documental materials); behavioristic (the attitude of influential persons to colonial policy, and motives of behavior and decision of influential politicians of Great Britain, France and Germany in certain situations was researched on its base); system analysis, due to which the scientific study was carried out as a complex and cohesive original work dedicated to analyses of English-French-German colonial policy in the light of its multiple factors and complexity, as well as of different internal and external influence on it.*

*The study of influence and interdependence of positions of government, parliament deputies and society on formation of colonial policy in the conditions of English-French-German rivalry for African territories gives opportunity to trace the evolution of foreign policy strategy of countries in this region and to understand the balance of power on international scene in the end of XIX century.*

**Key words:** historiography, colonial policy, England, France, Germany, political discussions.

*В статье проанализировано особенности изучения основных проблем английского, французского и германского колониализма конца XIX ст. в зарубежной историографии XIX-XX ст. Историками были подняты проблемы, связанные с разными аспектами колониальной экспансии этих стран в Африке в конце XIX ст.*

*Изучение влияния и взаимозависимости позиций правительства, депутатов парламента и общества на формирование колониальной политики в условиях англо-франко-германского соперничества за африканские территории дает возможность проследить эволюцию внешнеполитической стратегии стран в этом регионе, а также глубже понять розстановку сил на международной арене в конце XIX ст.*

**Ключевые слова:** историография, колониальная политика, Англия, Франция, Германия, политические дискуссии.

Науковці багатьох країн вивчали історію колоніальної політики Великої Британії, Франції та Німеччини. Безсумнівно, представники кожної з історичних шкіл докладніше за спеціалістів інших держав досліджували це питання. Розглядаючи проблему становлення Британської, Німецької та Французької імперій, історики так чи інакше порушували питання щодо вивчення англо-франко-німецького антагонізму, пов'язаного із розподілом територій в Африці. Однак не всі аспекти цих взаємин достатньо висвітлені. Через те, що в історіографії є значна кількість досліджень колоніальної політики цих держав в Африці, ми обмежимося головним чином аналізом тих праць, автори яких торкалися проблеми суперечностей, котрі виникли між трьома державами і були пов'язані з розподілом сфер впливу на африканському континенті наприкінці XIX ст.

В історичній літературі, присвяченій колоніальній проблематиці, варто виділити роботи, виконані: 1) англійськими; 2) французькими; 3) німецькими; 4) американськими науковцями.

Серед досліджень довоєнного періоду доцільно виокремити працю англійського економіста та публіциста Дж. Гобсона «Імперіалізм» [1]. Автор висловив негативне ставлення до експансіоністської політики європейських держав. Він вважав головною причиною загострення протиріч між Великою Британією та іншими країнами загарбницький курс в Африці.

У 1903 р. британський історик Х. Е. Егертон опублікував монографію, яка висвітлювала англійську колонізацію Африки [30]. У ній він наголошував на тому, що Британська імперія, у відповідь на німецькі загарбання на «чорному континенті», має впроваджувати ефективну управлінську та економічну політику в британських колоніях. У 1913 р. з'явилася праця Р. Джеба «Британське питання. Огляд альтернатив» [45].

Після Другої світової війни опубліковано низку праць так званого «загального характеру», в яких без особливої деталізації розглядається історія вступу Англії на шлях колоніальних загарбань, хід реалізації нею колоніальної політики, розширення кордонів її колоній та синхронні експансіоністські акції Німеччини та Франції на африканському материках. У цьому контексті слід виділити монографію кембриджських вчених Р. Робінсона та Дж. Галлахера «Африка та вікторіанці» [64]. Автори вважали, що розподіл тропічної Африки не був зумовлений економічними потребами та промисловим суперництвом між впливовими державами Європи. Дії англійців розглядалися авторами книги як просте продовження політики придбання нових територій.

У контексті загальнотеоретичних підходів до вивчення колоніального питання в Німеччині серед праць англійських авторів відзначимо книгу викладача Ланкастерського університету (Великобританія) Дж. Мак-Кензі «Поділ Африки (1880–1900) і європейський імперіалізм у ХІХ ст.». Він відзначав, що «багато дослідників при аналізі поділу Африки основну увагу приділяють діяльності європейських держав. Однак у сучасній історичній науці все частіше наводиться думка, що африканці не були всього лише пасивними спостерігачами подій» [51]. Історія німецького колоніалізму в Африці – тому підтвердження.

Окремі аспекти, зокрема пов'язані з англо-німецьким протистоянням в Африці й інших регіонах світу ще до офіційного вступу Німецької імперії на шлях колоніальної політики, розглянули англійський учений Л. Джеймс у монографії «Жорстокі війни: британські військові кампанії в Африці, 1870-1920» [44] і фундаментальному дослідженні викладача університету Східної Англії П. Кеннеді [46]. Так, Джеймс вказував, що в Лондоні будь-які дії Німеччини розглядалися як виклик Великій Британії, її престижу, її позиціям світової держави. Британський уряд у контексті відповіді на переміщення колоніального питання в Німеччині у сферу реальної заокеанської політики, на думку Джеймса, «змушений був зайняти агресивну позицію і розпочати загарбання в Африці, оскільки вона залишалась останнім регіоном світу, де до цього часу європейське проникнення і вплив були обмеженими і де не було політичних об'єднань, які мали силу і ресурси, щоб вчинити опір» [44].

К. Хешфілд у монографії «Дипломатія розподілу» [42] аналізує події 90-х рр. ХІХ ст., які були пов'язані з колоніальним суперництвом Великої Британії та Франції в басейні Нігеру. Вивчивши англо-французький конфлікт у Західній Африці, автор робить висновок, що Велика Британія була готова пожертвувати володіннями в західній частині африканського континенту за умови вирішення на її користь питання про Східний Судан.

Розбіжності у поглядах політичних партій Англії, пов'язані з колоніальною експансією, розглядаються в працях з історії розвитку тієї чи іншої британської політичної партії [38; 71]. При цьому дискусіям, присвяченим колоніальним загарбанням і колоніальній політиці в Африці, приділяється мало уваги. Незважаючи на це, вказані праці важливі для створення загальної картини політичного розвитку Великої Британії наприкінці ХІХ ст.

Найґрунтовнішим дослідженням, присвяченим Південній Африці, є монографія Д. Шредера «Боротьба за Південну Африку» [67]. У цій праці використано значну кількість архівного матеріалу міністерства колоній, Форін-офіс, особистих паперів політиків, які зберігаються в приватних колекціях.

Ще одна проблема, яка викликала значний інтерес в істориків, – окупація Єгипту. Соратник В. Гладстона Дж. Морлі відмічав: «У Єгипті Гладстон не був на висоті: розрив між його власною ідеологією та реальною ситуацією був величезний» [55, р. 135]. Єгипетську політику лібералів історики пояснюють декількома причинами, в тому числі їхнім прагненням встановити порядок у Єгипті та сильним тиском на уряд з боку англійської суспільної думки [53]. Р. Робінсон і Д. Галлахер вважають, що Єгипет економічно був не дуже вигідний для англійців, для Британської імперії важливе значення мав Суецький канал, який гарантував безпеку Індії та забезпечував найкоротший шлях до неї [64].

Низку історичних праць присвячено видатним політичним діячам вікторіанської епохи, які не лише були сучасниками британської експансії, а й брали участь у формуванні зовнішньополітичного курсу в умовах колоніального суперництва з Францією. Зокрема, історики вивчали зовнішньополітичний курс В. Гладстона [24; 38; 55], лорда Солсбері [73]. Особливо слід відзначити монографії, присвячені таким політичним діячам: Дж. Чемберлену [61], А. Розбері [25; 35; 38], У. Харкоуту [33]. Вони базуються на залученні особистих паперів цих політиків, що надає їм особливої цінності.

«Колоніальна історія» виділилася у Франції як самостійний дослідницький напрям напередодні Першої світової війни. Априорі, колоніальна історіографія була пов'язана з поточною політикою та

ідеологією, тому французькі історики звеличували французьку колоніальну політику, традиційно робився наголос на вивченні цивілізаторської місії Франції. У 1910 р. Ж. Арман опублікував важливу і оригінальну працю «Панування й колонізація» [41].

Перемога в Першій світовій війні та подальше розширення французьких колоніальних володінь супроводжувалися збільшенням інтересу до історії французької колонізації. Найґрунтовнішою роботою міжвоєнного періоду стала шеститомна праця колективу французьких істориків «Історія французьких колоній і експансія Франції у світі» за редакцією Г. Аното і А. Мартіно [39]. Автори охарактеризували колонізацію як акт поширення християнської й середземноморської цивілізації на заморські території. Водночас окремі сюжети були присвячені висвітленню політичних дискусій у парламенті з приводу французької колоніальної політики, форм і методів її здійснення.

Комплексний аналіз феномену колонізації спробував зробити видатний історик міжвоєнного періоду, автор понад 20 робіт із колоніальної історії, ректор Алжирської Академії, почесний директор Вищої колоніальної школи Ж. Гарді. У своїй книзі «Колоніальна політика й поділ землі в XIX і XX ст.» він розглядав колонізацію як унікальний у світовій історії феномен, відмінний від міграції й завоювання. Одним із важливих і тривалих наслідків колонізації, на думку історика, є «створення нових людських контактів» [40, р. 8].

У післявоєнні роки зароджувався і міцнів проблемний підхід до вивчення колоніальної історії. Спеціальне дослідження, присвячене колоніальним доктринам та ідеям, було опубліковано У. Дешамом. У книзі «Французькі колоніальні методи й доктрини» [27] він розглядав еволюцію форм і методів колоніальної експансії Франції в XVI–XX ст., ставлення до неї суспільства і державних структур. Автор спробував дослідити, що є рушійною силою колоніальної політики європейських держав і французької колоніальної політики зокрема [27, р. 6].

Ж. Стенжер у статті «Колоніальний імперіалізм кінця XIX ст.: міф чи реальність» зазначав, що з 1882–1883 рр. з'явився страх, що вільні території могли завоювати інші, тому розпочалося «превентивне» захоплення колоній, «біг з перешкодами» («course du clocher»), ініціатором якого, на думку автора, була Франція [69]. Автор підкреслює величезну роль суспільної думки в період колоніального поділу світу. Він вважає, що вона «практично диктувала владі, яку політику потрібно було проводити» [69, р. 486].

Книга Р. Жирарде «Колоніальна ідея у Франції в 1871-1962 рр.» [34] стала знаковою роботою у світовій колоніальній історіографії. Вона виконана в межах історії ментальності. Цей новий напрям у французькій колоніальній історіографії зайняв головне місце поряд з політичною, економічною й соціальною історією колонізації. Для Р. Жирарде історія ідей – це не тільки вивчення теоретичних конструктів ідеологів французького колоніалізму; це також вивчення психології, менталітету, уявлень, що складаються в суспільстві.

Ш.-Р. Ажерон – фахівець з історії французької колоніальної політики в Північній Африці – дотримується інших поглядів на проблему колоніальної ідеології. 1978 р. він опублікував монографію «Колоніальна Франція або колоніальна партія?» [7], у якій докладно проаналізував французький колоніальний дискурс другої половини XIX–XX ст. У ході дослідження Ш.-Р. Ажерон зробив висновок, що у французькому суспільстві існував обмежений інтерес до колоній. Національна свідомість, якщо й не завжди була ворожою до колоніальної експансії, то, у всякому разі, залишалася байдужою. Ця «доброзичлива байдужість» часто сприймалася як симпатія [7, р. 248]. На думку автора, не було колоніальної Франції, а була лише «колоніальна партія», обмежена кількість осіб, зацікавлених в експансії, які готували, проводили й пропагували її.

У 1980-90-і рр. розпочався новий етап у вивченні французького колоніалізму. Наступив період комплексного аналізу колоніалізму як світового явища. У цей час побачили світ великі узагальнюючі праці з колоніальної історії. В них акцентувалася увага на політичній боротьбі у тогочасній Франції щодо її експансіоністської політики, яка проводилася на африканському континенті [17; 20; 26; 52; 56; 59].

Французькі наукові центри, які спеціалізувалися на історії колонізації, об'єдналися з метою написати й представити громадськості не патріотичну історію колоній, а реальну історію колоніальної Франції. Основну увагу істориків було зосереджено на аналізі французької колоніальної імперії загалом. Ж. Меєр, Ж. Таррад, А. Рей-Голдзегер, Ж. Тобі об'єднали свої зусилля з метою написати двотомну монографію «Історія колоніальної Франції. Із зародження до 1914 р.» [54].

У 1980–90-і рр. з'явилися нові дослідження окремих проблем колоніальної історії. Наприклад, Д. Льюжен написав монографію «Географічні суспільства у Франції і колоніальна експансія в XIX ст.» [50], у якій він не просто вивчив історію французьких географічних громад, але й дослідив їхній внесок у розробку колоніальної ідеології, особливості колоніальної ідеї в географічному середовищі. Автор вивчав ідеологію однієї із впливових соціальних груп Франції Третьої республіки, одну із

найактивніших груп тиску, спробував вивчити «колективний менталітет» географів [50, р. 14], його еволюцію впродовж усього XIX ст.

Значним внеском у вивчення французької колоніальної політики XIX–XX ст. стала монографія А. Руссіо «Кредо білої людини» [65]. Вона присвячена аналізу менталітету французьких колонізаторів і уявлень французів про колонії в XIX–XX ст.

У нове тисячоліття французька колоніальна історіографія входить з новими ідеями. Після виходу у світ тритомного видання П. Нора «Франція. Місця пам'яті» [56] актуальним стало вивчення колоніальної пам'яті, а також місць пам'яті.

Ціла низка робіт безпосередньо присвячена аналізу поглядів творців колоніальної ідеології. Мабуть, жодне дослідження з колоніальної історії не обійшлося без згадувань про П. Леруа-Больє. Г. Піру в книзі «Економічні доктрини у Франції з 1870 р.» [60] частково розглянув деякі погляди П. Леруа-Больє. Г. Брюншвіг назвав його «одним із найблисучиших нотаблів Третьої республіки» [22, р. 26]. Р. Жирарде в монографії «Колоніальна ідея у Франції» приділив увагу аналізу колоніальних поглядів економіста [34, р. 53–57]. Історики визнають величезну заслугу П. Леруа-Больє у розробці колоніальної ідеології, особливо її економічної частини, а також у справі колоніальної пропаганди. П. Леруа-Больє називають «класиком колоніалізму» [36, р. 146].

Значна кількість праць присвячена видатному політичному діячеві Третьої республіки Ж. Феррі. Перше історичне дослідження про нього написав його найближчий друг і особистий біограф А. Рамбо [62]. Ця праця носить апологетичний характер. Серед робіт, опублікованих в 1930-х рр., варто назвати монографію Ф. Катсьє «Благодієнне й небезпечне життя Ж. Феррі» [23], статті Ж. Дьєса «Жуль Феррі й початок Третьої республіки» [28], «Жуль Феррі й республіканські традиції» [29]. Згодом з'явилися великі монографії, присвячені вивченню життя й діяльності Ж. Феррі [47; 63]. В 1960–70-і рр. історики зосередили увагу на вивченні приватних питань, що стосуються діяльності Ж. Феррі та його поглядів [8; 9; 11; 21; 49].

Л. Фанудх-Сьєфер на хвилі деколонізації здійснив дослідження міфологізованого образу негра й образу Африки, створеного білими [32]. Він спробував розкрити причини й пояснити, як формувалися ці міфи. На його думку, роль стереотипів у колоніальній історії величезна.

Найбільше проблемами історії німецького колоніалізму та стану колоніального питання в Німеччині в середині – другій половині XIX ст. займалися самі німці. До 1914 р. німецькі історики писали про зовнішню, а особливо колоніальну політику своєї країни в основному з метою популяризації і дуже рідко у категоричній формі заперечували необхідність останньої. У цей час єдиною серйозною працею була «Історія німецької колоніальної політики» А. Циммермана [76], на сторінках якої автор прагнув виправдати кайзерівську колоніальну політику, старанно уникаючи будь-яких спроб прослідкувати зв'язок між колоніалізмом і капіталізмом. Водночас він приділив увагу огляду економічного стану можливих майбутніх колоній Німеччини, колоніальній пропаганді, ідейній боротьбі політичних течій з колоніального питання в Німеччині напередодні та в початковий період заокеанської експансії.

Певний інтерес з точки зору наведеного фактичного матеріалу становить дослідження Л. Зандера, видане у 1912 р. в Берліні у двох томах [66]. Автор детально зупинився на історії створення і діяльності Німецького колоніального товариства Південно-Західної Африки.

Після Першої світової війни інтерес до колоніальної проблематики в німецькій історіографії не зменшився, хоча Німеччина і втратила всі свої колоніальні володіння. Колоніальні діячі, чиновники і просто авантюристи, які були позбавлені звичного заняття, взялися за літературну обробку накопиченого матеріалу і одночасне афішування своїх «досягнень». Якість таких наукових досліджень була в основному невисокою. Їх автори жалкували про втрату Німеччиною колоній, закликали до нового поділу світу, зрідка зверталися до питань боротьби навколо колоніальних проблем у самій Німеччині та практично майже не торкалися проблематики, пов'язаної з постановкою й еволюцією колоніального питання в Німеччині. Всі ці історики належали до традиційно-колоніалістського напрямку в історіографії.

Довгий час найбільш фундаментальним дослідженням вважалася монографія німецького ученого М. Гагена «Колоніальна політика Бісмарка», опублікована в 1923 р. [37]. Використавши значний документальний матеріал, автор дав детальний виклад «колоніальної ініціативи» Бісмарка, тобто розкриття передумов і офіційного вступу Німеччини на шлях заокеанської колоніальної експансії у 1884 р. У спеціальному «Додатку» він наводить низку положень з щойно опублікованих перших томів збірника німецьких зовнішньополітичних актів «Велика політика європейських кабінетів у 1871–1914 рр.», які мали підтвердити правильність постановки і трактування ним цього питання.

З інших праць німецьких істориків 20–30-х рр. відзначимо опубліковану в 1920 р. книгу принципового прихильника колоніальних загарбань П. Дармштеттера «Історія поділу Африки (1870–

1919)» [2]. У розділі про німецьку колоніальну політику є низка зауважень у зв'язку з колоніальною пропагандою, визначенням колоніальних організацій і боротьбою думок навколо колоніального питання в Німеччині.

Необхідно звернути увагу ще на низку праць німецьких авторів, які з'явилися у міжвоєнний період. Серед них потрібно виділити дисертації Й. Вюда про роль бурських республік у колоніальних планах Німеччини кінця XIX ст. і Х. Лацкнера «Колоніальна фінансова політика в німецькому рейхстазі (1880–1919)», невелику книгу Г. Шпельмейсера з історії парламентської боротьби в кайзерівській Німеччині навколо колоніального питання, роботи Р. Іббекена і В. Віндельбанда, присвячені основам зовнішньої та колоніальної політики німецьких урядів після 1871 р., а також дослідження Г. Айзенбахера з питань ставлення преси до підготовки та здійснення заокеанської політики Бісмарка у 1878–1885 рр. [75]. У цих працях аналізуються, насамперед, внутрішньополітичні мотиви німецької колоніальної політики і роль різних видів пропаганди у піднесенні значення колоніального питання в Німеччині після 1871 р.

Окремо потрібно сказати про фундаментальну працю американсько-німецького історика Г. Хальгартена «Імперіалізм до 1914 року. Соціологічне дослідження німецької зовнішньої політики до Першої світової війни» [6], вперше опубліковану в 1935 р. Хальгартен розглядав німецьку зовнішню політику як вияв матеріальних інтересів правлячих класів імперії. Складовою частиною агресивної політики Німеччини він вважав колоніальну експансію. При цьому зауважимо, що у своєму дослідженні Хальгартен глибоко проаналізував внутрішні засади зовнішньої та колоніальної політики Німеччини. Однак важливо, що частково він порушив цю проблему, спробувавши розглянути механізми ідеологічного впливу на німецьке суспільство і світову громадськість з метою їх підготовки до боротьби за переділ колоній і сфер впливу великих держав світу.

Консервативні учені (П. Рассов, Г. Рогге, П. Шрам, В. Ріхтер) схвалювали й захищали колоніальну експансію. Вони дотримувалися думки, що захоплення колоній слід розглядати як «визначений долею розвиток, уникнути якого велика держава не може» [70]. Історики ліберального напрямку двояко підходили до аналізу колоніальної політики Німеччини. Більшість з них (Е. Ейк, В. Моммзен, Г.-У. Велер, Х. Грюндер) на фоні загалом ґрунтовних наукових досліджень прагнули ухилитися від оцінки німецької колоніальної експансії по суті, намагаючись подати її як випадкове для зовнішньої політики Німеччини явище. Незначна частка істориків-лібералів, серед яких виділяється гамбурзький професор Ф. Фішер, продовжували розвивати ідеї Хальгартена. Вони пов'язували німецьку колоніальну політику із загарбницькими зовнішньополітичними планами як продовженням економічної експансії і характеризували її в цілому негативно. При цьому ліберальні історики змикалися з дослідниками-марксистами. Останніх практично повністю представляли науковці колишньої Німецької Демократичної Республіки (М. Нусбаум, Г. Лот, Х. Дрекслер, Г. Штеккер).

У контексті аналізу їхніх праць звертають увагу підходи, присвячені аналізу історичних передумов вступу Німеччини на шлях колоніальної експансії. Східнонімецький учений Х. Дрекслер писав з цього приводу: «Питання стоїть так: чи була колоніальна політика на початок німецької колоніальної експансії ще домонополістичною, уже імперіалістичною, чи мова йшла про колоніальну політику перехідного періоду» [3]. На основі дослідження великого масиву архівного матеріалу власне теоретичне пояснення причин і суті колоніальних загарбвань періоду правління Бісмарка дав західний німецький історик У. Велер у монографії «Бісмарк та імперіалізм». Він вважав німецьку колоніальну політику 80-х рр. XIX ст. проявом імперіалізму [72]. Цю тезу піддав ґрунтовній критиці на сторінках «Щорічника економічної історії» східнонімецький учений М. Нусбаум, який зазначив, що для колоніальної політики епохи імперіалізму не характерне прагнення до колоніальних загарбвань саме по собі, як вважає Велер. З початком імперіалістичної стадії розвитку колонії уже поділені між капіталістичними державами і розпочинається боротьба за їхній переділ [57]. Нусбаум критикував Велера також за те, що той виступав проти критичного висвітлення різних аспектів історії німецького колоніалізму. Сам він разом з З. Ріхтером, Р. Зоннерманом і спеціалістом з економічної історії Ю. Кучинським ще в 50–60-х рр. XX ст. виступив з тезою про те, що на початок німецької колоніальної експансії слід було б говорити про доімперіалістичну колоніальну політику [58].

Аналізуючи стан колоніального питання напередодні вступу кайзерівської Німеччини на шлях колоніальних завоювань, низка німецьких дослідників відзначає прагнення фінансово-промислових мілітаристських кіл перетворити її у «світову державу». При цьому німецький історик Х. Вольтер у працях «Зовнішня політика Бісмарка 1871–1881 рр.» і «Альтернатива Бісмарку: 1878–1890 рр.» [75] звертає увагу на розбіжності між юнкерством і буржуазією у визначенні шляхів досягнення провідного становища кайзерівської імперії.

Сучасні німецькі історики присвятили низку праць аналізу окремих складових процесу еволюції колоніального питання в Німеччині та формування ідеології німецького колоніалізму в досліджуваний

авторами період. Їх характерна риса полягає у підході до німецької колоніалістської ідеології як невід'ємної складової частини ідеології експансіонізму. В цьому плані слід виділити монографії німецьких дослідників П. Шміта-Егнера «Колоніалізм і фашизм», О. Пфланца «Зовнішньополітичні проблеми бісмарківської Німеччини». Загалом автори підкреслювали, що ідеологічним обґрунтуванням німецького колоніалізму й експансіонізму стали різноманітні політичні доктрини і концепції, які склалися в межах колоніального питання і в яких, зокрема, доводилося «історичне право» Німеччини на територіальні загарбання та володіння й управління колоніями.

Нарешті, в контексті аналізу праць німецьких науковців звернемося до сюжету, який стосується дослідження ролі видатних особистостей, представників різних груп тогочасної німецької еліти в розробці колоніального питання та переведення його в площину практичної заокеанської політики. Помітний внесок зробили східно- і західнонімецькі історики Е. Енгельберг, К. Каніс, Г.-У. Велер, Л. Галль та інші [72] у вивчення ролі рейхсканцлера Отто фон Бісмарка й інших відомих його сучасників у підходах до постановки та реалізації на практиці колоніального питання. Так, автори одностайні в тому, що рейхсканцлер прагнув визначити не тільки загальну зовнішню політику країни, але й одноособово вирішувати конкретні зовнішньополітичні й колоніальні питання, і в цьому плані його діяльність «у повному розумінні слова робила епоху» [31]. Ставленню соціал-демократичних лідерів Е. Бернштейна і Г. Носке до колоніальної політики та імперіалізму в 1882–1914 рр. присвятили свої монографії німецький учений Г.-Х. Шредер і фінський історик М. Гірккенен [43]. Вони, зокрема, розкрили погляди соціалістів у контексті позиції соціал-демократичної партії з колоніальної проблематики у першій половині 80-х рр. XIX ст. і їхню еволюцію у більш пізній час. Відзначимо, що роботи Гірккенена і Шредера – це практично найсерйозніші в зарубіжній історіографії останніх десятиріч дослідження позиції окремих німецьких соціал-демократів з колоніальних проблем кінця XIX – початку XX ст.

Наукові праці американських істориків тільки частково стосувалися колоніального питання трьох імперій в середині та другій половині XIX ст. Основна ж увага приділялася англо-німецькому антагонізму в сфері колоніальної політики впродовж 1884–1918 рр. Але для нас важливо, що саме новаторські праці американських науковців призвели до виникнення нового підходу й напряму в дослідженнях історії колоніалізму – постколоніальних студій.

Основоположником постколоніальної теорії був американець Едвард Саїд, який у праці «Культура й імперіалізм» [4] розкрив історію співучасті культури в справі імперських заокеанських завоювань. З точки зору вагомості дослідження сам автор пише, що «два чинники – загальносвітова модель імперської культури й історичний досвід опору імперії – роблять цю книжку окремим дослідженням» [4]. Відзначимо також, що серйозну увагу на теорію постколоніальних студій, яка у західному світі асоціюється насамперед з сучасними підходами до аналізу проблем расизму й заморських завоювань, звертає у своїй роботі «Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм» [204] професор-дослідник славистичних студій університету Райс (США) Ева М. Томпсон.

На пильну увагу заслуговують праці відомого американського фахівця з історії німецького колоніалізму В. Сміта, який у 1972 р. захистив дисертацію «Ідеологія німецького колоніалізму 1840–1918 рр.» Пізніше були опубліковані його стаття на цю тему і монографія «Німецька колоніальна імперія» [68]. Сміт зупинився на розкритті таких основних питань, як джерела колоніалістської ідеології, ідеологія та колоніальні здобутки, ідеологія та колоніальна політика, колоніалістська ідеологія й колоніальна адміністрація, значення імперської німецької колоніальної політики. На наш погляд, невисвітленим залишилося питання про роль німецької науки XIX ст. у розвитку європейської теорії колонізації. Незважаючи на це, роботи Сміта залишаються важливими науковими дослідженнями з історії формування і розвитку ідеології німецького колоніалізму.

Американські історики неодноразово зверталися до теми англо-французьких відносин на межі XIX–XX ст. У дослідженнях історика У. Лангера [48] проаналізовано розвиток міжнародних відносин наприкінці XIX ст. Автор торкнувся такого питання, як місце і роль колоніального суперництва європейських держав в укладенні міжнародних договорів у 80–90-х рр. XIX ст. Він дійшов висновку, що колоніальне суперництво в Африці негативно вплинуло на подальший розвиток відносин між європейськими державами.

Підводячи підсумок огляду зарубіжної історіографії, варто зазначити, що істориками був нагромаджений значний фактичний матеріал, порушені проблеми, пов'язані з різними аспектами колоніальної експансії Великої Британії, Франції та Німеччини в Африці в останній третині XIX ст. Так, було вивчено причини активізації колоніальних загарбів в африканському регіоні, співвідношення мирних і насильницьких методів експансії, ступінь супротиву африканських народів колоніальним загарбанням та його вплив на хід і результати експансії, застосування різноманітних методів колоніального управління завойованими народами.

Підводячи підсумки стану вивчення наукової проблеми й аналізу сучасної історіографії з історії англо-франко-німецького колоніалізму, можна констатувати, що увага дослідників не була зосереджена на комплексному системному дослідженні колоніального питання в Англії, Франції та Німеччині в другій половині XIX ст. Ця проблема продовжує залишатися науково актуальною з точки зору історичного дослідження.

### Джерела та література

1. Гобсон Д. Империализм / Д. Гобсон. – Л.: Прибой, 1927. – 286 с.
2. Дармштеттер П. История раздела Африки (1870–1919 гг.) / Пауль Дармштеттер; пер. с нем. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 179 с.
3. Дрекслер Х. Юго-Западная Африка под германским колониальным господством, 1884–1915: Пер. с нем. / Х. Дрекслер. – М.: Наука, 1987. – 292 с.
4. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Е. Саїд; пер. з англ. – К.: Критика, 2007. – 608 с.
5. Томпсон Є. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Єва Томпсон; [пер. з англ. М. Корчинської]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 368 с.
6. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны / Г. Хальгартен; [Пер. с нем.]. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1961. – 695 с.
7. Ageron Ch.-R. France coloniale ou parti colonial? / Charles-Robert Ageron. – Paris: PUF, 1978. – 302 p.
8. Ageron Ch.-R. Jules Ferry et la question Algerienne en 1892 / Charles-Robert Ageron // Revue d'histoire modern et contemporaine. – 1963. – avril-juin – P. 127–146.
9. Barral P. Ferry et Gambetta face au positivisme / Pierre Barral // Romantisme. – 1978. – № 21. – P. 149–160.
10. Barral P. Jules Ferry, la volonté de la République / Pierre Barral. – Nancy: Presses universitaires de Nancy, 1985. – 176 p.
11. Bastien R. «L'Estafette» le journal de Jules Ferry / René Bastien. – DES Nancy, BM de Saint-Die, 1963. – 84 p.
12. Bates D. The Fashoda Incident of 1898. Encounter on the Nile / D. Bates. – Oxford: Clarendon press, 1984. – 183 p.
13. Bax E. B. Reminiscences and Reflexions of a Mid and Late Victorian / E. B. Bax. – London: George Allen and Unwin Ltd., 1918. – 283 p.
14. Beloff M. Imperial Sunset. Britain's Liberal Empire. 1897–1921 / M. Beloff. – London: Methen and Co., 1969. – 387 p.
15. Benichou P. L'influence du concept de race en politique. Doctorat du 3-ème sycle / Paul Benichou. – Paris, 1986. – 204 p.
16. Berliner Tageblatt. – 1890. – 30 Juni.
17. Biarnes P. Les Français en Afrique noire de Richelieu à Mitterand: 350 âns de présentation française au sud du Sahara / Pierre Biarnes. – Paris: A. Colin, 1987. – 447 p.
18. Bismarck H. Aus seiner politischen Privatkorrespondenz / H. Bismarck. – Göttingen: Vandenoëck und Ruprecht, 1964. – 598 s.
19. Bismarck O. Die gesammelten Werke: In 15 Bde. / O. Bismarck. – B.: Verlag für Politik und Wirtschaft, 1924–1933.
20. Bouche D. Histoire de la colonisation française: 2 t. / D. Bouche, P. Pluchon. – Paris: Fayard, 1991.
21. Bouvier F. Jules Ferry et les radicaux / François Bouvier. – DES Nancy, 1967. – 98 p.
22. Brunschwig H. Mythes et réalisation de l'imperialisme colonial francais avant 1914 / Henri Brunschwig. – Paris: A. Colin, 1960. – 204 p.
23. Cattier F. La vie vertueuse et dangereuse de Jule Ferry / Fernand Cattier. – Paris: Epinal, 1931. – 332 p.
24. Cecil A. Queen Victoria and Her Prime Ministers / A. Cecil. – London: Eyre and Spottis-woode, 1953. – 356 p.
25. Coates T. Lord Rosebery. His Life and Speeches / T. Coates. – v. 2, 1900. – 778 p.
26. Comte G. L'Empire triomphant 1871–1936: 2 t. / Gilbert Comte, Jean Martin. – Paris: Denoël, 1990.
27. Deschamps L. Histoire de la question coloniale en France / Léon Deschamps. – Paris, 1891. – 176 p.
28. Dietz J. Jules Ferry et les débuts de la Troisième République / J. Dietz // La Grand Revue. – 1932. – № 10. – P. 550–572.
29. Dietz J. Jules Ferry et les traditions républicaines / J. Dietz // Revue politique et parlementaire. – 1934–1936.
30. Egerton H. E. Origin and Growth of the English Colonies and of Their System of Government / H.E. Egerton. – Oxford: University Press, 1903. – 525 p.
31. Engelberg E. Bismarck: Urpreusse und Reichsgründer / E. Engelberg. – B.: Siedler, 1985. – 839 s.

32. Fanoudh-Siefer L. Mythe du nègre et de l'Afrique noire dans la littérature française / L. Fanoudh-Siefer. – Paris: Klincksieck, 1968. – 211 p.
33. Gardiner A. G. The Life of Sir W. Harcourt / A. G. Gardiner. – London: Eyre and Spottis-woode, 1923. – Vol. 1. – 302 p.
34. Girardet R. L'idée coloniale en France de 1871 à 1962 / Raoul Girardet. – Paris, 1972. – 335 p.
35. Gordon M. Imperial Diplomacy Rosebery and the Failure of Foreign Policy / M. Gordon. – London: Eyre and Spottis-woode, 1986. – 251 p.
36. Guillaume Ph. Jules Ferry / Philippe Guillaume. – Paris: Encre, 1980. – 185 p.
37. Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik / M. Hagen. – Stuttgart-B.: Dt. Verl.-Anst., 1923. – 593 s.
38. Hammer D. A. Liberal Politics in the Age of Gladstone and Rosebery / D.A. Hammer. – Oxford: Univ. press, 1972. – 490 p.
39. Hanotaux G. Histoire des colonies françaises et de l'expansion de la France dans le monde / Gabriel Hanotaux, Alfred Martineau. – P., 1929–1933. – T. I – VI.
40. Hardy G. La politique coloniale et le partage de la terre aux XIX<sup>e</sup> et XX<sup>e</sup> siècles / Georges Hardy. – Paris: Albin Michel, 1937. – 499 p.
41. Harman J. Domination et colonisation / Jules Harman. – Paris: Flammarion, 1910. – 370 p.
42. Hirshfield C. The Diplomacy of Partition, Britain, France and the Creation of Nigeria. 1890-1898 / C. Hirshfield. – Hague-Boston-London: Martinus Nijhoff, 1979. – 234 p.
43. Hyrkkänen M. Sozialistische Kolonialpolitik: Eduard Bernsteins Stellung zur Kolonialpolitik und zum Imperialismus 1882–1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Revisionismus / M. Hyrkkänen. – Helsinki: SNS, 1986. – 382 s.
44. James L. The savage wars: Brit. campaigns in Afrika, 1870–1920 / L. James. – N.Y.: Martin's press, 1985. – 297 p.
45. Jebb R. Britannic Question. A Survey of Alternatives / R. Jebb. – London: Longmans, Green and Co., 1913. – 262 p.
46. Kennedy P.M. The rise of the Anglo-German Antagonism, 1860–1914 / P.M. Kennedy. – L.: Allen end Unwin, 1980. – 604 p.
47. La politique d'expansion imperialiste / Première série: J. Ferry, Leopold II, Fr. Crispi, J. Chamberlain, Th. Rousevelt. Par Julien Ch.-A., Brultat J., Crouzet M., Renouvin P. – Paris: 1949. – 649 p.
48. Langer W.L. The Diplomacy of Imperialism. 1890–1902: In 2 vol. / W.L. Langer. – L.-N.Y.: Alfred A. Knopf, 1935. – Vol. 2. – 547 p.
49. Lebon A. La politique de la France en Afrique. 1896–1898. Mission Marchand, Niger, Madagascar / André Lebon. – P.: Plon, 1901. – 322 p.
50. Lejeune D. Les sociétés géographiques en France et l'expansion coloniale du XIX<sup>e</sup> siècle / Dominique Lejeune. – Paris: Albin Michel, 1993. – 236 p.
51. Mac Kensi J. The Portition of Africa, 1880–1900 and European imperialism in the nineteenth century / J. Mac Kensi. – L.-N.Y., 1983. – 184 p.
52. Marselle J. L'âge d'or du colonialisme français / Jacques Marselle. – Paris: Albin Michel, 1986. – 140 p.
53. Matthew H. The Gladstone Diaries. Introduction / H. Matthew. – London: Smith, Elder and Co., 1961. Vol. 10. – 380 p.
54. Meyer J. Histoire de la France coloniale / Jean Meyer, Jean Tarrade, Annie Rey-Goldzeiguer, Jacques Thobie. – Paris: A. Colin, 1991. – T. I. – 840 p.
55. Morley J. The Life of William Ewart Gladstone / J. Morley. – London: Edward Lloyd Ltd., 1908. – Vol. II (1872-1898). – 726 p.
56. Nora P. Les Lieux de mémoire / Pierre Nora. – Paris: Gallimard, 1984–1993. – T. I–III.
57. Nusbaum M. Ökonomie, Politik und Kolonialpolitik. Bemerkungen zu H.-U. Wehler Bismarcks und der Imperialismus / M. Nusbaum // Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. – 1972. – Teil 3. – S. 215–222.
58. Nusbaum M. Vom «Kolonialenthusiasmus» zur Kolonialpolitik der Monopole. Zur deutschen Kolonialpolitik unter Bismarck, Caprivi, Hohenlohe / M. Nusbaum. – B.: Akad. Verl., 1962. – 167 s.
59. Phan B. Colonisations et décolonisations françaises depuis 1850 / B. Phan. – Paris: A. Colin, 1999. – 479 p.
60. Pirou G. Les Doctrines économiques en France depuis 1870 / Gaëtan Pirou. – Paris: A. Colin, 1925. – 204 p.
61. Porter A. N. The Administration of Imperialism: Joseph Chamberlain at the Colonial Office / A.N. Porter, R.V. Kubicek // The Historical Journal. – 1971. – Vol. 14. – № 1. – P. 455–457.
62. Rambaud A. Jules Ferry / Alfred Rambaud. – Paris: Plon, Nourrit, 1903. – 553 p.
63. Reclus M. Jules Ferry / Maurice Reclus. – Paris: Flammarion, 1947. – 433 p.
64. Robinson R. Africa and the Victorians / R. Robinson, J. Gallagher. – London: Smith, Elder and Co., 1961. – 492 p.

65. Ruscio A. Le Crédo de l'homme blanc. Regards coloniaux français du XIX-XX siècle / Alain Ruscio. – Paris: Éd. Complexe, 1995. – 221 p.
66. Sander L. Geschichte der deutschen Kolonialgesellschaft für Südwest-Afrika von ihrer Gründung bis zum Jahre 1910: In 2 Bde. / L. Sander. – B., 1912.
67. Schreuder D.M. The Scramble for Southern Africa, 1877–1895 / D.M. Schreuder. – Cambridge: The University Press 1980. – 384 p.
68. Smith W.D. The Ideology of German Colonialism, 1840–1906 / W.D. Smith // The Journal of modern History. – Vol. 46. – № 4. – 1974. – P. 641–662.
69. Stengers J. L'Imperialisme Coloniale à la fin du XIX siècle: Mythe ou Réalité / Jean Stengers // Journal of African history. – 1962. – Vol. 3. – № 3. – P. 469–491.
70. Treue W. Deutsche Geschichte von 1807 bis 1890 / W. Treue. – B.: Dt. Verl., 1961. – 577 s.
71. Vincent J. The Formation of British Liberal Party / J. Vincent. – L.: Constable, 1966. – 281 p.
72. Wehler H. – U. Bismarcks und der Imperialismus / H. Wehler. – München: DTV, 1976. – 586 s.
73. Wilson A.N. Eminent Victorians / A.N. Wilson. – London: W. Norton and Co., 1989. – 240 p.
74. Windelband W. Grundzüge der Aussenpolitik seit 1871 / W. Windelband. – B.: Zentralverlag, 1926. – 104 s.
75. Wolter H. Bismarcks Aussenpolitik / H. Wolter. – B.: Akad.-Verl., 1970. – 364 s.
76. Zimmermann A. Geschichte der deutschen Kolonialpolitik / A. Zimmermann. – B.: Wittler, 1914. – 336 s.

УДК 940. 3/ 4 + 325. 8(476)

Микола Щавлінський

## СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У БІЛОРУСІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1918 РР.)

*У статті на основі широкого кола джерел, у тому числі і архівного матеріалу, досліджується суспільно-політична та національно-культурницька діяльність єврейських організацій у Білорусі в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). Відзначається, що найбільш активними у своїй діяльності були такі єврейські національні організації: «Бунд», «Поалей-Ціон», «Єврейська соціалістична робітничка партія (Серп)» і ін.*

**Ключові слова:** Перша світова війна, Білорусь, єврейські національні організації.

*Being based on a wide range of Sources including archival material the paper discusses socio-political and national-cultural activities of Jewish organization in Belarus during World War I.(1914-1918). The Bund, the Poale Zion, the Jewish Socialist Workers Party (the Sickle) were the most active of them.*

**Keywords:** The First World War, Belarus, Jewish organizations.

*Consequently, the activities of the Bund and other parties and organizations in Belarus during the First World War were multifaceted and contradictory. Trying to get rich, the Jewish bourgeoisie was in close contact with the autocracy, giving it various loans and loans for the war. The Bund and other petty-bourgeois parties participated in a revolutionary struggle against tsarism. They headed the majority of Soviets and trade unions in Belarus and exerted significant influence on the masses, which was facilitated by the specificity of small Belarusian cities and towns where the bulk of Jewish workers and artisans lived and worked.*

*At certain stages, Jewish petty-bourgeois parties joined the Belarusian organizations and, with them, participated in the process of national and state self-determination of Belarus. However, when the question arose about the complete state independence of Belarus and its separation from Russia, Jewish organizations opposed such an idea, for they were afraid that the Belarusian bourgeoisie would come to the forefront in an independent state. Therefore, the majority of the Jewish population in Belarus supported the Bolshevik authorities.*

*Статья освещает общественно-политическую и национально-культурную деятельность еврейских организаций на территории Беларуси в годы Первой мировой войны (1914-1918 гг.). Отмечается, что наиболее активными в своей деятельности являлись: «Бунд», «Поалей-Цион», «Еврейская социалистическая рабочая партия (Серп)» и др.*

**Ключевые слова:** Первая мировая война, Беларусь, еврейские национальные организации.

Перша світова війна, що почалася в серпні 1914 р., принесла народам Російської імперії великі незлічимі лиха, голод, злидні і страждання. Особливо важка доля спіткала Білорусь, Україну, території яких стали театром військових дій.

# З М І С Т

## РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Карпунхіна Тетяна**

ЗАРОДЖЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ .....3

**Олійник Вікторія**

ДО ІСТОРІЇ НАРОДНИХ ТЕАТРАЛЬНИХ ВИСТАВ В ЗИМОВІЙ  
КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВOSTІ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ .....11

**Ващук Дмитро**

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ  
В XIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV СТ. ....16

**Блануца Андрій**

СТАРОСТИ/НАМІСНИКИ/ДЕРЖАВЦІ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XV –  
НА ПОЧАТКУ XVI СТ.: ПОВНОВАЖЕННЯ ТА СТАТУС .....20

**Гурбик Андрій**

САМОВРЯДНІ ЗАСАДИ КОПНОГО СУДОЧИНСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ  
ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО  
(БІЛОРУСЬКИЙ КОНТЕКСТ) .....21

**Горобець Віктор**

КОЗАЦЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ ТА МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ  
В УКРАЇНСЬКОМУ ГЕТЬМАНАТІ: СИМБІОЗ ЧИ КОНФЛІКТНІСТЬ? .....26

**Шандра Валентина**

ЦЕХОВІ І РЕМІСНИЧІ УПРАВИ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ САМОВРЯДНИХ  
ЗАСАД В МІСТАХ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.) .....30

**Томчук Любов**

IWAN FRANKO W KULTURZE UKRAIŃSKIEJ .....34

**Антипчук Надія**

ЕПОХАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ .....37

**Давидюк Руслана, Музичко Олександр**

АНТОН СТРИЖЕВСЬКИЙ: ШЛЯХ УЕНЕРІВЦЯ ВІД ОДЕСИ ДО РІВНОГО .....41

**Гон Максим**

ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНО-ПЕРСОНАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ:  
ДОСВІД ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗУНР .....50

**Микитюк Тетяна**

УКРАЇНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО У СЕЙМІ І СЕНАТІ ДРУГОЇ  
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У 20-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ .....55

**Шамсутдинова-Лебедюк Тетяна, Лебедюк Єлизавета**

ОСВІТНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЄВАНГЕЛЬСЬКО-  
РЕФОРМОВАНОЇ ЦЕРКВИ В УМОВАХ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ .....61

**Доброчинська Валентина**

ГРАНІ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ РОМАНА ІЩУКА (1881-1979 pp.) .....65

|                                                                                                                                                                      |    |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <b>Старжець Володимир</b><br>ОПІР ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ РАДЯНСЬКОМУ ТОТАЛІТАРНОМУ<br>РЕЖИМОВІ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1944-1953 РР.) .....                               | 70 |
| <b>Гуменюк Оксана</b><br>УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СІМ'Я: СПЕЦИФІКА ПОБУТОВОГО ПРОСТОРУ .....                                                                             | 75 |
| <b>Kundeus Oksana</b><br>FEATURES OF THE INFORMATION WAR OF RF AGAINST UKRAINE .....                                                                                 | 78 |
| <b>Візітєв Юлія, Рогожина Катерина</b><br>ПРОЯВИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ГРУЗИНСЬКОЇ<br>ДІАСПОРИ УКРАЇНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ .....                             | 84 |
| <b>Ричко Вікторія</b><br>ІСТОРИЧНА РОЛЬ ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РЕЛІГІЙНІ<br>ПРОЦЕСИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ .....                                 | 88 |
| <b>Приходько Петро</b><br>ПРОГНОСТИЧНА ОЦІНКА ПОДАЛЬШОЇ ДОЛІ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА<br>КРІЗЬ ПРИЗМУ ПЕРЕДУМОВ ТА ПРИЧИН ОКУПАЦІЇ КРИМУ<br>РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ..... | 93 |

## РОЗДІЛ 2

### ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

|                                                                                                                                                                                                |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <b>Озимчук Олег</b><br>УТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВАНДАЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА .....                                                                                                                   | 99  |
| <b>Озимчук Олег</b><br>ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЗВИ ТА ЗМІСТУ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ТИТУЛІВ .....                                                                                                        | 103 |
| <b>Ціватий Вячеслав</b><br>ДЖЕФФРІ ЧОСЕР (1340-1400) – ДИПЛОМАТ, ПОЛІТИК,<br>ПОЕТ (У ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ВИТОКІВ АНГЛІЙСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ<br>ПОЛІТИКИ І ДИПЛОМАТІЇ) .....                          | 107 |
| <b>Константинов Валентин</b><br>СОБЫТИЯ 1611 В РУМЫНСКИХ КНЯЖЕСТВАХ<br>И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ СУДЬБЫ МОЛДАВСКОГО КНЯЖЕСТВА .....                                                                    | 113 |
| <b>Вавуліч Валентин</b><br>ОСМАНІЗАЦІЯ БАЛКАН. АКТ І. ЗАВОЮВАННЯ<br>І ВОЛОДАРЮВАННЯ (ДО ПОЧАТКУ ХІХ СТ.) .....                                                                                 | 118 |
| <b>Шеретюк Руслана, Стоколос Надія</b><br>СКАСУВАННЯ ОСЕРЕДКІВ ОРДЕНУ ПІАРІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ:<br>ЧИННИКИ ТА НАСЛІДКИ .....                                                                | 122 |
| <b>Сєвєрова Ольга, Биков Олександр</b><br>РОСІЙСЬКИЙ БОНАПАРТИЗМ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ (ХІХ-ХХ СТ.) .....                                                                                        | 128 |
| <b>Плюта Наталія, Валух Людмила</b><br>АНГЛО-ФРАНКО-НІМЕЦЬКЕ КОЛОНІАЛЬНЕ ПРОТИСТОЯННЯ<br>В АФРИЦІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ СТ.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД<br>ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНИМИ ДОСЛІДНИКАМИ ..... | 132 |

**Щавлінський Микола**

|                                                                                                                                                    |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ<br>ЄВРЕЙСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У БІЛОРУСІ<br>В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1918 РР.) ..... | 141 |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|

**Жилюк Сергій**

|                                                                                                                                         |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ПРОБЛЕМА КОНФЛІКТУ РЕЛІГІЙНОГО РЕФОРМАТОРСТВА<br>ТА ЦЕРКОВНОГО ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ<br>НА ВСЕРОСІЙСЬКОМУ ПОМІСНОМУ СОБОРІ 1917-1918 РР. .... | 145 |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|

**Боголейша Свєтлана**

|                                                                                                                                  |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ПРИЧИНЫ И ЭТАПЫ СОЗДАНИЯ ЛИТОВСКО-БЕЛОРУССКОЙ ССР<br>(CAUSES AND STAGES OF CREATION<br>OF THE LITHUANIAN-BYELORUSSIAN SSR) ..... | 149 |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|

**Levchuk Iryna**

|                                                                                                            |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| THE POLITICAL MEANING OF WOMEN'S ORGANIZATIONS<br>IN THE SECOND POLISH REPUBLIC: THE NATIONAL FACTOR ..... | 153 |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|

**Шульган Марина**

|                                                                              |     |
|------------------------------------------------------------------------------|-----|
| УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943 РОКУ:<br>ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ ..... | 161 |
|------------------------------------------------------------------------------|-----|

**Pawlak Mateusz**

|                                                                                                         |     |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| WYBRANE WSPOMNIENIA WOJENNE WIEŻNIÓW<br>NIEMIECKIEGO OBOZU KONCENTRACYJNEGO<br>AUSCHWITZ-BIRKENAU ..... | 164 |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|

**Hak Elżbieta**

|                                                |     |
|------------------------------------------------|-----|
| ŻYCIE I TWÓRCZOŚĆ ZDZISŁAWA BEKSÍŃSKIEGO ..... | 171 |
|------------------------------------------------|-----|

**Кузло Дарина**

|                                                                                                                                                                   |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ВПЛИВ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЗАСАД НА ПРОЦЕС ПАДІННЯ<br>КОМУНІСТИЧНИХ РЕЖИМІВ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ТА В УКРАЇНІ<br>В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ ..... | 175 |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|

**Опанасюк Тетяна**

|                                                                                     |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА РФ 2000 р.:<br>ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ..... | 180 |
|-------------------------------------------------------------------------------------|-----|

**Kaczmarzyk Jan**

|                                                                             |     |
|-----------------------------------------------------------------------------|-----|
| PRZYCZYNY I SKUTKI WOJNY NARKOTYKOWEJ W MEKSYKU<br>W LATACH 2004-2010 ..... | 185 |
|-----------------------------------------------------------------------------|-----|

**Опанасюк Ірина**

|                                                                                                                 |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ТРАДИЦІОНАЛІЗМ ТА ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ В ПРИЗМІ СИСТЕМИ ДЖЕРЕЛ<br>ПРАВА І ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ..... | 187 |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|

**Вавуліч Валентин, Черній Валерій**

|                                                   |     |
|---------------------------------------------------|-----|
| СУЧАСНИЙ СТАН ТУРЕЦЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВІДНОСИН ..... | 191 |
|---------------------------------------------------|-----|

### РОЗДІЛ 3

## ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

**Федоришин Микола**

|                                                       |     |
|-------------------------------------------------------|-----|
| ЗАХІДНИЙ КОРДОН ПЕРЕСОПНИЦЬКОЇ ВОЛОСТІ У ХІІ СТ. .... | 196 |
|-------------------------------------------------------|-----|

|                                                                                                                                                                               |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <b>Десятничук Ігор, Десятничук Ілля</b><br>ВИБОРИ ДО ПЕРШОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ<br>У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ .....                                                  | 204 |
| <b>Бородинська Ліна</b><br>СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН У С. ПОСНИКОВІ<br>НА РІВНЕНЩИНІ (1918-1939 РР.) .....                                                   | 209 |
| <b>Ярошик Роман</b><br>ГОЛОКОСТ У МІСТІ РІВНЕ .....                                                                                                                           | 215 |
| <b>Галуха Любов</b><br>РУСИФІКАТОРСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РЕАЛІЗАЦІЇ<br>ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ<br>ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. .... | 217 |
| <b>Грималюк Оксана</b><br>БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ ВОЛИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ....                                                                            | 225 |
| <b>РОЗДІЛ 4</b><br><b>ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ</b>                                                                                                           |     |
| <b>Підлужна Ольга</b><br>ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ П'ЯТИДЕСЯТНИЦЬКИХ<br>ГРОМАД НА ВОЛИНІ .....                                                                            | 231 |
| <b>Мартинчук Світлана</b><br>ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ<br>КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ....                                                 | 236 |
| <b>Гончар Ольга</b><br>УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ ХІХ СТ. (ДО 200-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ<br>МИКОЛИ КОСТОМАРОВА) .....                                                               | 244 |
| <b>Пазюра Наталка</b><br>ЗМІСТ ТА ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОГО<br>УКРАЇНСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ .....                                                                   | 248 |
| <b>Кузьміна Ірина</b><br>РОЛЬ МЕЦЕНАТІВ У РОЗВИТКУ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ<br>(НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ Ф. ШТЕЙНГЕЛЯ) .....                                                           | 251 |
| <b>Постоловський Руслан</b><br>«ПРАЗЬКА ВЕСНА» 1968 Р. У НОВІТНІЙ ЧЕСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ .....                                                                                 | 257 |
| <b>Батуріна Світлана</b><br>УКРАЇНА В ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ СУСІДНІХ КРАЇН<br>(РОСІЯ, ПОЛЬЩА, БІЛОРУСЬ) .....                                                                 | 261 |
| <b>Михальчук Роман</b><br>НОВІ СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОКОСТ У МІЗОЧІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ<br>УСНОІСТОРІЧНОГО ПРОЕКТУ В ЛИПНІ – СЕРПНІ 2016 р.) .....                                    | 265 |
| <b>Голубеў Валянцін</b><br>АБШЧЫНА Ў БЕЛАРУСІ ХVІ-ХVІІІ СТ.: ЭВАЛЮЦЫЯ ТЭРМІНА .....                                                                                           | 274 |

## РОЗДІЛ 5 РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, ОГЛЯДИ

**Дятлов Володимир**

АКТУАЛЬНЕ ВИДАННЯ НА ТЛІ ПРОЦЕСУ «BREXIT»

(Рецензія на монографію: Грубінко А.В. Велика Британія в системі

європейської зовнішньої і безпекової політики (1990-2016 рр.): монографія /

А.В. Грубінко. – Тернопіль: Осадца Ю.В., 2017. – 640 с.) .....279

**Томчук Любов**

ІСТОРІЯ «ВІКУ ЖІНОК» .....282

**Галуха Любов**

ЦЕРКВА ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ

СЕЛА ПОСНИКІВ НА РІВНЕНЩИНІ

(Рец.: Бородинська Л. Осібно, але воєдино.

100-річчя церкви євангельських християн-баптистів с. Посників на Рівненщині. –

Рівне: Дятлик. – М., 2017. – 296 с.) .....293

**Вирський Дмитро**

МОНАСТИРСЬКІ МАЄТНОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МІСЦЕВЕ УПРАВЛІННЯ

ТА САМОВРЯДУВАННЯ НА КРЕМЕНЧУЧЧИНІ ПІСЛЯ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

СЕРЕДИНИ XVII СТ. ....294

ISSN 2519-1942



**НАУКОВЕ ВИДАННЯ**

**Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії**

**Збірник наукових праць  
Рівненського державного гуманітарного університету**

**Випуск 29**

Відповідальність за достовірність і точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей несуть автори опублікованих матеріалів та їх наукові керівники. Думки авторів статей з позицією редколегії можуть не співпадати.

Відповідальний за підготовку збірника до видання – **Валерій Шеретюк**

Комп'ютерна верстка – **Лариса Федорук, Владислав Самсонюк**

Обкладинка – **Григорій Волохов**

Підписано до друку 1.12.2017 р. Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».  
Наклад 300. Обл.-видав. арк. 35,6. Замовлення № 209/1.

Віддруковано засобами різнографічного друку  
ПП Самборський І.О.  
вул. Княгині Ольги, 8, м. Рівне, 33028

**ISSN 2519-1942**

**А 43 Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного ун-ту. – Вип. 29. – Рівне : РДГУ, 2017. – 305 с.**

УДК 94(477) + 94 (100)  
ББК 63.3 (4Укр)

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2017